

Јована Шаљић Ратковић (Београд)

*Српска књижевност и исељавање босанскохерцеговачких муслимана у време аустроугарске управе**

Историја нас учи да књижевност, осим културне, има изузетно значајну, готово пресудну улогу у политичком, социјалном и уопште цивилизацијском развоју једног народа, те самим тим и у његовом укупном опстанку. С друге стране, преломни тренуци у политичкој историји сваког народа неминовно се одражавају и на његова најзначајнија књижевна дела, нарочито када су књижевници истовремено и најистакнутији и најугледнији сведоци стварања историје сопственог народа, представљајући његову не само културну и интелектуалну, већ уједно и политичку и дипломатску елиту. Оваква историјско-књижевна синтеза нарочито је долазила до изражаја у време бујања националних покрета широм Европе који су се неминовно преливали на њен балкански простор који се, иако брдовит, показао као

* Рад је настао као резултат истраживања за докторску дисертацију „Од конфесије ка идентитету. Муслиманско питање у Србији 1878–1912“ која је одбрањена 25. марта 2016. на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

најплоднија равница за развој бројних националних, верских и политичких покрета и подела. У то време још увек под влашћу муслиманског Османског царства које га је вековима држало под својим турбаном, Балкан је представљао шаролики етничко-верски простор на коме су, нарочито од друге половине 19. века и све бржег повлачења Османског царства према Босфору, младе хришћанске државе почеле да остварују своје националне циљеве и програме. С друге стране, на простору тог истог Балкана наставио је да живи и велики број муслимана словенског порекла и језика чији је лични и колективни идентитет био оличен превасходно у исламској вери, култури и традицији коју је овај део становништва усвојио са доласком Османлија¹.

Берлински конгрес и његове одлуке несумњиво су оставиле дубок траг на читавом Балканском полуострву и утицале не само на политички живот балканских држава већ и на обичан, свакодневни живот њихових становника. Кроз турбулентан период новонасталих политичких и друштвених промена пролазио је читав јужнословенски простор и у њему Босна и Херцеговина, која је проживљавала можда и највеће потресе изазване новонасталом ситуацијом на историјској позорници Европе и Балкана. Још током заседања Конгреса босански лонац је почео да кључа ширећи горак укус војничког отпора у устима новог владара – Аустроугарске монархије. Мада је отпор сломљен у року од два месеца по уласку аустроугарских трупа у земљу, наставио је да живи у готово сваком дому, глави и срцу верски издељених становника Босне.

Те 1878, као и наредних година, идентификација обичног света је и даље била по верској основи, а припадност нацији се тражила у оквиру вере². Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије је представљала својеврстан потрес за све три конфесије које су у покрајини живе – православну, католичку и муслиманску, с тим да су се муслимани осетили нарочито напуштеним од своје религиозне матице. Навикнути на начин живота у оквирима исламског културног круга и османског друштва, вековима удаљавани од националних борећи се за верске идеале, били су додатно погођени доласком нове хришћанске, западњачке, на место дотадашње муслиманске, оријенталне управе оличене у четири века дугој владавини Османског царства. Муслиманско становништво Босне и Херцеговине нашло се у положају у коме је исламска вера била обједињавајући фактор са Турцима, тј. прошлошћу, и разједињавајући фактор с осталим Јужним Сло-

¹ Ј. Шаљић, *Књижевност у служби нације*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик” 65.1, 2017, р. 159.

² М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, vol. II, Београд 1989, р. 337.

венима, тј. будућношћу. На коју страну да крену и да ли уопште да крену, муслимани ни сами нису знали. Тако препуштени „неверничкој“ управи, уз осећање напуштености, безнађа и апатије, остали су да личе на какво срано тело у сопственој средини, реликт прошлости невољан да из ње и изађе. Можда и најсликовитији опис оваквог стања и осећања међу босанскохерцеговачким муслиманима по уласку аустроугарских трупа у земљу, дала је управо српска књижевност са приповетком *Махмутбег* Светозара Ђоровића:

Откако Швабо уљезе у Босну, нико више никада видио није Махмут-бега у чаршији. Затворио се човек у кућу, међу чељад своју, и отуда никако није излазио, ни повиравао чак. Није хтио својим очима да види ни Швабу, ни жену му, ни дијете, ни швапског војника, ни чиновника каквог. Ако је музика засвирала, сакривао се у најдубље собе, гурио се, бјежао, зачепљивао уши рукама и сакривајући главу међу јастуке, да је не чује; ако је затрубила труба, он је падао на ћилим, чудновато стењао и, стискајући шаке и искривљујући лице, почео грдити чељад из свег гласа, што је могао јаче, само да заглуши свирање њезино, да је надвиче. Ни пријатељи, ни сродници, ни нико живи није га могао натјерати да се окани тога, да се помири са судбином, и да ради као што и други раде...*Не!*...³

Прагматични део муслиманског становништва временом се приклонио новонасталом тренутку, док су они који су у томе видели ништа друго до урушавање сопствене традиције, идентитета и читавог, вековима ствараног света једино решење видели у одласку у Турску, надајући се наставку живота унутар својих устаљених исламских традиција и обичаја, верујући да је лакше променити земљу него навике. Према неким подацима, у Турску се, током читавог периода аустроугарске управе Босном и Херцеговином иселило око сто четрдесет хиљада муслимана⁴. Колико је, нарочито након анексије 1908. године емиграција босанско-херцеговачких муслимана узела маха и колико је верско осећање код њих било изражено забележио је и Гастон Гравије наводећи да су у Београду они пунили читаве возове који су одлазили за Турску:

У првим мјесецима одлажаху аге и бегови, засебно са својим породицама; сада, то су масе сиромашних сељака којима је једва преостало да се прехране

³ С. Ђоровић, *Махмутбег*, „Босанскавила” 24.13–14, 1911, р. 199.

⁴ V. BOGIĆEVIĆ, *Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878–1918*, „Historijski zbornik” 2, 1950, р. 182; М. ЕКМЕЧИЋ, *Стварање Југославије...*, р. 86.

кад су узели своје приходе од кметова и платили порезе које дугују држави; ту је било исто тако мноштво младића који нису запамтили вријеме Турака – и сви се слагаху говорећи да онај није Турчин који не живи на султановој земљи⁵.

Како би се последице што више ублажиле, младе националне државе Балкана обновљене на европским рушевинама Османског царства, приступиле су решавању националног питања свог становништва, нарочито настојећи да новим тековинама прилагоде његов муслимански део. Сматрајући ово становништво делом сопственог народа, српска политичка и културна елита настојала је да га придобије за своје националне циљеве у стварању будуће, заједничке државе, због чега јој исељавање босанскохерцеговачких муслимана у Турску свакако није било у интересу. Српска политичка елита је, наравно, по овом питању поступала прагматичније од културне, руководећи се најпре спољнополитичким моментима у датом тренутку. Краљ Милан је 1881. године потписао тајну конвенцију с Аустроугарском монархијом подређивши на тај начин политику Србије аустроугарској балканској политици⁶. Након абдикације краља Милана 1889. године, српски национални покрет у Босни и Херцеговини добија подршку и од званичних кругова у Србији који почињу да толеришу антиаустријску пропаганду. Српска влада не само да толерише, већ предузима и ширу акцију на заустављању босанскохерцеговачке емиграције покушавајући да пробуди јавно мњење у Европи уз директне оптужбе на рачун аустроугарске управе у покрајини:

Исељавање из Босне и Херцеговине наших сународника, нарочито оних муслиманске вере, у последње време узело је врло велике размере. Готово сваког дана гомиле људи, жена и деце прелазе у Србију. Сви су они голи, боси и изнурени од сиротиње и сви подједнако тврде да их је само тешка тиранија тамошњих аустро-угарских власти, натерала да оставе своју домовину и да иду у свет. Ова цивилизована држава, одузела им је, веле, сва човечанска права, довела их до просјачког штапа и сад им немилице гази част, језик, обичај, и што је најсветије – веру...⁷

Стајало је у једном распису Министарства иностраних дела који је требало да послужи за компромитовање Монархије. Српска штампа је такође

⁵ Г. ГРАВИЈЕ, *Емиграција Муслимана из Босне и Херцеговине*, „Преглед” 7–8, 1911, р. 111.

⁶ С. ТЕРЗИЋ, *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Београд 2012, р. 124.

⁷ Т. КРАЈАЋИЋ, *Stav srpske vlade prema iseljavanju muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX v.*, [in:] *Ekmečićev zbornik*, Сарајево 1988, р. 139.

давала широк простор проблему муслиманских избеглица апелујући на становнике Босне и Херцеговине да се не исељавају и оптужујући аустроугарску управу да подстиче исељавање ради прављења места страним колонистима:

Туга нас је обузела гледајући ту нашу браћу како изгледају. И куда иду? Иду међу своје једноверце којима не знају ни језика ни обичаја... Нека Србија промисли колико и шта Српско племе губи у овим дивним њеним синовима Мухамедова закона који напуштају своје и иду у туђе јато⁸.

Овакав став је свакако утицао на муслиманско питање у Србији која почиње интензивније да се приближава босанскохерцеговачким муслиманима. Београд постаје центар активности усмерених у овом правцу. За првог у низу српски оријентисаног београдског хоће, 1892. године је постављен Сулејман ефендија Фалаџић око кога се окупљала сва босанскохерцеговачка муслиманска емиграција у српској престоници. Фалаџић је из родног Мостара у коме је од стране аустроугарског режима проглашен србофилом, као један од најзначајнијих представника отпора окупационом режиму међу муслиманима, отишао најпре у Цариград где је био и један од главних агитатора против Војног закона који су у Босни и Херцеговини наметнуле аустроугарске власти, али и окупационог режима уопште. У Цариграду је био у сталном контакту са српским посланством које га је и предложило за посао београдског хоће у циљу даљег спречавања босанско-херцеговачке емиграције и наставка рада на остваривању православно-муслиманске сарадње. У томе је учествовао са другим муслиманима који су се налазили у то време у српској престоници, попут Дервиш-бега и Јусуф-бега Љубовића из Невесиља, Мехмеда Спахића такође из Мостара и других. Дервиш-бег и Јусуф-бег Љубовић су били припадници чувене беговске породице Љубовића опеване и у народним песмама босанскохерцеговачког краја, а обојица су се истицали у противаустријским политичким активностима. Осим тога, након промене режима, у Србији су оживеле и национално-културне организације попут „Друштва Светог Саве“ чији је часопис „Братство“ почео да доноси бројне прилоге посвећене свим оним крајевима у којима је живело српско становништво. Са својом чувеном крилатицом „Брат је мио које вјере био“ која је од почетка красила насловне стране свих бројева часописа и постала главни слоган и звезда водиља националним радницима у послу уједињења српског народа, лист је, осим чланака посвећених организацији и раду друштва, доносио бројне прилоге са тематиком из народног живота, обичаја, фолклора и књижевности. Ово „народско

⁸ *Ibidem*, p. 141.

друштво“, основано са великим националним задатком „да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу”⁹, допирало је својим националним радом до свих оних крајева настањених српским живљем, укључујући и Босну и Херцеговину на коју се већа пажња почела обраћати након абдикације краља Милана. Часопис који је излазио у Београду, пратио је на својим страницама рад друштва, објављујући прилоге и из муслиманског народног живота и обичаја у Босни и Херцеговини, а најупечатљивији прилог у циљу зближавања двоверне браће објављен је исте 1889. године у виду песме под насловом *Браћи мухамедове вере*, као својеврстан омаж поменутој крилатици „Брат је мио које вјере био“ која је том приликом преведена и на турски језик¹⁰. Цела песма је била у складу са овим слоганом који је, на неки начин, представљао и њен поднаслов:

Гдје се српска пјесма уз гусле поп’јева,
Гдје се крсно име прославља једнако,
Гдје се српска крвца од старине љева,
Да ли Србин живи јоште и од јако?

Ком јунаштво и сад храбро срце згрева,
Од ког дршће срце душмана опако?
Јесте, драга браћо, Србин живи чио,
А он нам је мио, које вјере био!...

Алах версин немак, моја браћо драга,
Крв је ваша крвца сваког српског сина.
А има ли већег још од тога блага,
Него бити Србин па ма кога дина?

Љубимо се, браћо, – не бојмо се врага,
Па ће Србу синут’ и сва срећа ина;
А бир Алах учун – брат је вавек мио
И севијур’з Срба које вјере био.

Алах акбер, браћо, да нам индат даде
И бир Алах учун нека свако збори,
Па створимо слогу Србадије младе,
Нек се пјесма слоге до небеса ори.

⁹ Уводна напомена, „Братство” 9–10.20, 1902.

¹⁰ „Кардаи’ни сев, Ханги диндан олсун!“ Превод на турски језик је дат ћириличним писмом испод наслова песме. (Р.К., *Браћи мухамедове вјере*, „Братство” 8.19, 1889, р. 149).

Не гледајте вјеру, Срб се ипак знаде
Тек ће тако Србин слободу да створи!
Запамтите, браћо: нек је братац мио,
Па ма гдје се наш'о, које вјере био¹¹.

Ипак, и поред отворенијег иступања против Аустроугарске и њене окупације Босне и Херцеговине, политички послови у Србији нису ишли тако глатко као књижевни. Аустроугарска, чији је главни циљ био спречавање израстања Србије у Пијемонт српског и јужнословенског јединства, наставила је да врши притисак на српску владу која је због тога почела поново да ограничава политичке активности босанскохерцеговачких емиграната. Примера ради, „Босанско-херцеговачки гласник“, политичко гласило босанске емиграције које је излазило у Београду уз субвенције српске владе, а које су Земаљске власти у Сарајеву сматрале њеним органом због отвореног писања против Монархије, 1898. године је изгубио ове привилегије, уз образложење српских власти да нема потребе за нарочитим листовима који би се на своју руку бавили питањима спољне политике¹². Још неколико година раније је Дервиш-бег Љубовић интерниран у Јагодину, а чак је и хоџа Фалацић, на захтев аустријског посланика „озбиљно опоменут“¹³. Влада Владана Ђорђевића, формирана октобра 1897. године, је, због успостављања добрих односа са Монархијом, веома сузила могућности босанскохерцеговачкој емиграцији за национални и политички рад¹⁴.

На другој страни, књижевност је бујала, и управо због овако ограничених домета политичког деловања, преузимала примат у пословима подизања националне свести међу босанскохерцеговачким муслиманима. Оно што је занимљиво је да се велики број муслимана у истицању српских националних осећања користио поезијом као средством изражавања, па је чак и београдски хоџа Сулејман ефендија Фалацић, иако најмање познат као песник и књижевник, написао 1893. године једну, данас практично непознату песму у славу Ивана Гундулића коју је и насловио У славу тристагодишњице Ивана Гундулића:

И пророк Мухамед и Исус Пегамбер
Богом су послати свјету за пастире
Гундулић нам славни – први даде хабер:
Да се Српство грли – било које вуре.

¹¹ *Ibidem*, p. 149–150.

¹² Т. КРАЉАЧИЋ, *Stav srpske vlade...*, p. 137.

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Loc. cit.*

Па је'л му се зато иштетила вјера,
Кад нам братству дивна остави примјера?
Или му је црква што на сметњи била,
Кад с'именом звао свог народа мила?

Не! Ниједно, роде, благо не потурај
Свак – уз своју вјеру – српско име чувај!
Сви да'с поклонимо тој Божјој наредби
А ту, Дубровниче, прва хвала теби!

У муслиманском, као и уопште националном питању Србије спрам Босне и Херцеговине на крају 19. и почетку 20. века, српска књижевност је на тај начин играла пресудну улогу. С једне стране, таква улога јој је била наметнута силом историјских прилика, док су с друге стране, успешном испуњењу овог задатка допринеле и савремене књижевне тенденције тога времена. Српски писци, као савременици овакве друштвене климе, директни учесници а не само посматрачи, постајали су тако и најбољи пропагатори националних идеја у предвечерје стварања нове, заједничке државе, што је, иако се у том тренутку чинило далеко, представљало историјску неминовност. С друге стране, за разлику од књижевности, политика је морала имати далеко мање уметничке, и далеко више прагматичне погледе на историјску позорницу, због чега је настојала да актуелни књижевни оријентализам практично искористи у сврху подизања српског, а потом и југословенског националног духа код што већег броја оних који су себе сматрали оријенталцима. Због тога је, у недостатку политичких средстава, пробој међу муслимански свет у оним крајевима у којима је исламска културна и цивилизацијска традиција била веома јака, а национално осећање још увек поистовећивано са верским, препуштен пре свега књижевности, што је, како се тада чинило, било не сасвим без успеха.

Без обзира на исламски културни и цивилизацијски круг у коме се српско друштво вековима кретало, српски писци су пре свега пратили европске књижевне токове, остајући ван утицаја турске и других оријенталних књижевности, уз искусствено познавање оријента кога су осећали делом сопственог бића. Како је оријент у том периоду био актуелан у европској литератури, српска књижевност 19. века се нашла у готово идеалном положају у коме су се путеви европских књижевних тенденција тога доба укрстили са актуелним историјско-политичким тренутком у јужнословенским земљама омогућивши јој да на најбољи могући начин у себи обједини европске културне токове и националну мисао и идеју. Радило се заправо о синтези утицаја друштвено-политичких збивања на историјској сцени, европске књижевности чијим се токовима тежило, и оријенталних елемената у сопственој средини којима је књижевна

Европа стремила. Тиме се српска књижевност нашла у веома повољној позицији: као европска књижевност била је с једне стране под утицајем европске моде у којој је услед колонијалних и трговачких аспирација великих европских сила оријент постао актуелан не само на књижевном пољу већ и у науци, а с друге стране, сопствене балканско-оријенталне средине, чиме је успела да заузме централну позицију између савремених књижевних тенденција на Западу и Истока у сопственом окружењу. Оријент је у српску књижевност с једне стране дошао искуственим путем, кроз директно познавање традиције, цивилизације и културе, као и непосредан додир с турским и муслиманским становништвом, а с друге стране, посредством европских писаца и европске романтичарске књижевности у којој је мотив оријента заузимао значајно место. Осим тога, српска књижевност је, по природи ствари и догађаја који су пратили историју српског народа кроз дуги временски период, у свим својим раздобљима била прожета оријенталним мотивима у већој или мањој мери. Оријент је кроз дуги низ векова дубоко прожимао читав јужнословенски простор, па је за разлику од западноевропске књижевности којој је инспирација оријентом представљала више хир, у српској и уопште јужнословенској књижевности оријент представљао саставни део средине, обичаја и друштвених догађаја који су природно налазили своје место и у писаној речи. Управо у томе се и налазила она танка нит која је српску књижевност издвајала изнад западноевропских, када су источњачки мотиви у питању. Српска књижевност не обилује оријенталним, источњачким елементима у оној мери и на онај начин на који су овакви мотиви били заступљени у другим европским књижевностима овог периода, колико обилује елементима из локалне муслиманске, па и немуслиманске средине, живота и обичаја прожетих дугим боравком оријента на овим просторима. Због тога је оријент, за разлику од западне, европске, у домаћој књижевности представљао саставни, а не елемент увезен са стране. Оријенталне теме и мотиви налазили су се свуда око српског писца; муслиманска ношња, исламски споменици, али и чибуци, леблебије и баклаве могли су се пронаћи на сваком кораку колико год да их је европска мода брзо истискивала. Обиље речи оријенталног порекла, нарочито у народном говору, српски писац све и да је хтео, није могао да заобиђе при опису локалне средине: пишчев јунак кафу није могао да пристави без „џезве, чорбу” да посрче без „кашике” или се ноћу ушушка у топао „јастук” и „јорган”. Српски писац није морао да увози оријенталне елементе у своју књижевност, он је оријент имао пред собом. Осим тога, без обзира на све мањи број турцизама у стандардном књижевном језику тога доба, српски књижевници су се, како би што боље дочарали оријентално-балкански амбијент у својим делима, обилато користили турским позајмљеницама, док је Јован Илић отишао још и даље, користећи

у својим песмама специфичан језик прожет турским фразама па и читавим реченичним конструкцијама турске лексике. На тај начин, уместо у додиру са оријенталном књижевношћу или са мистичним пределима Азије и Блиског истока као мотивима из западноевропског књижевног стваралаштва, српски писци се са оријентом сусрећу непосредно, црпећи оријенталне мотиве у изобиљу сопственог окружења. Књижевним језиком речено, док је западноевропски писац замишљао шедрван, српски писац је писао крај њега¹⁵.

На тај начин, српска књижевност је била нераскидиво повезана са оријентализмима. Оријентална компонента у српској књижевности, у јеку борби за национално ослобођење и уједињење, била је заступљена и квалитативно и квантитативно, на шта је превасходно утицао дух времена који је подразумевао не само европске књижевне тенденције, већ и друштвену, културну, политичку и историјску климу у којој се српско друштво нашло на размеђу векова. И заиста, како не би било забуне, неопходно је нагласити да ни српски књижевници који су стварали у турбулентном периоду буђења и развоја националних мисли и идеја на јужнословенском простору, своја дела нису писали срачунато према онима којима је исламско/османско/оријентално било и примарно верско и културно одређење. Велика дела српске књижевности попут Његошевог *Горског вијенца* или Нушићевих *Рамазанских вечери* нису ни могла настати на таквим основама. Напротив, српски писци су тежили управо таквим универзалним истинама и вредностима заједничким за муслимане и немуслимане јужнословенског простора, стварајући (ауто)портрете балканског човека који је у себи садржао заједничку компоненту оријента као обједињујућег, а не разједињујућег елемента међу различитим конфесионалним структурама на Балкану. Жал за прошлошћу изражен кроз отпор према западном свету, тековинама европског капиталистичког друштва и индустријске револуције, као и наклоност ка старим патријархалним вредностима Истока као моралној противтежи утицаја са Запада провлачили су се кроз готово сва оријентом обојена дела оновремене српске књижевности, изражавајући искрена осећања њихових стваралаца и жељу за стапањем балканског човека у један, заједнички друштвени организам¹⁶.

У таквој културно-литерарној клими јужнословенског простора упечатљива су била два примера директно везана за тему исељавања муслиман-

¹⁵ Ј. Шаљић, *Књижевност у служби нације...*, р. 165–166.

¹⁶ *Ibidem*, р. 168. Више о оваквој „западно-источној“ синтези и оријентализмима у српској књижевности погледати у: I. Šov, *Istok u srpskoj književnosti. Šest pisaca – šest viđenja*, Beograd 1982; Д. Танасковић, *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, „Летопис Матице српске“ 482.4, 2008, р. 675–704.

ског становништва са простора Босне и Херцеговине. Први је антологијска песма чувеног српског песника Алексе Шантића *Остајте овде*, док други пример представља мање позната али једнако упечатљива ангажована драма *Мухацир* српског књижевника Османа Ђикића, предводника муслиманске омладине која није памтила турску управу и која је национално осећање стављала испред верског, називајући себе Србима муслиманске вере.

Што се првог примера тиче, најснажнији књижевно-национални покрет јавио се тих година у Мостару, и то највише захваљујући чувеној мостарској књижевној тројци коју су чинили песници Алекса Шантић, Светозар Ђоровић и Јован Дучић. Они су 1896. године покренули књижевни часопис „Зора“ који је на неки начин представљао допуну „Босанској вили“, књижевном часопису који је тих година излазио у Сарајеву. Њихова синхронизована сарадња представљала је окосницу културно-националног рада према босанскохерцеговачким муслиманима. „Зора“ је од самог почетка доносила прилоге о муслиманском животу и обичајима, народним умотворинама, традицији и култури и окупљала велики број младих муслиманских писаца популаризујући њихово књижевно стваралаштво. У првом броју, на првој страници часописа, објављена је чувена Шантићева песма оригиналног наслова *Остајте овдје...*, која је постала један од кључних мотива муслиманско-српске сарадње у оквиру мостарског књижевног круга:

Остајте овдје!...Сунце туђег неба,
Неће вас гријат ко што ово грије;
Грки су тамо залогаји хљеба
Гдје свога нема и гдје брата није.

Од своје мајке ко ће наћи бољу?!
А мајка ваша земља вам је ова;
Баците поглед по кршу и пољу,
Свуда су гробља ваших прадједова.

За ову земљу они бјеху диви,
Узори свијетли, што је бранит знаше,
У овој земљи останите и ви,
И за њу дајте врело крви ваше.

Ко пуста грана, кад јесења крила
Тргну јој лисје и покосе ледом,
Без вас би мајка домовина била;
А мајка плаче за својим чедом.

Не дајте сузи да јој с ока лети,
Врат'те се њојзи у наручју света;
Живите зато да можете мријети
На њеном пољу гдје вас слава срета!

Овдје вас свако познаје и воли,
А тамо нико познати вас неће;
Бољи су своји и кршеви голи
Но цвијетна поља куд се туђин креће.

Овдје вам свако братску руку стеже -
У туђем свијету за вас пелен цвјета;
За ове крше све вас, све вас веже:
Име и језик, братство, и крв света,

Остајте овдје!... Сунце туђег неба
Неће вас гријат кô што ово грије -
Грци су тамо залогаји хљеба
Гдје свога нема и гдје брата није...¹⁷

Читава песма која припада жанру патриотске поезије упућена је Шантићевим сународницима и суграђанима муслиманске вере у намери да их поколеба у њиховом одласку у Турску, штоје представљало мисију која је око себе, већ у првој години, окупила неколико муслиманских писаца на страницама „Зоре“. Јован Дучић је касније говорио да су Шантић и Ђоровић покретањем „Зоре“ покренули један нови, духовни устанак који је на политичком и књижевном небу изнедрио нови, национални Мостар којим су били инспирисани не само хришћани већ и муслимани¹⁸. Надовезујући се на Шантићеве стихове испеване у песми *Остајте овдје...*, Дучић даље наводи да је Шантић био први хришћански песник нашег језика који се обратио муслиманима оваквим речима братства и заједничке судбине, наводећи да је од таквог једног осећања он направио не само поетски случај, него и питање народне савести што је могао осетити само песничком видовитошћу и здравим заљубљеним срцем родољуба¹⁹. Шантић је, уосталом, можда и најбољи пример нераскидиве повезаности српског књижевника са муслиманским амбијентом, у његовом случају мостарским. Како је то Дучић и нагласио:

¹⁷ А.(лекса ШАНТИЋ), *Остајте овдје...*, „Зора“ 1, 1896, р. 1.

¹⁸ Ј. Дучић, *Алекса Шантић*, [in:] *Мостар и Херцеговина*, eds. Р. Димитријевић, Ј. Радуловић, А. Наметак, Београд 1937, р. 69–70.

¹⁹ *Ibidem*, р. 71.

У том Мостару из чијих шанаца никада није хтео да изађе, Шантић не беше више носилац само једног талента, него читаво оличење националног идеала; и не беше само трубадур, него прави духовни вођ омладине²⁰.

Управо такав Шантићев омладинац и најмлађи члан мостарског књижевног круга био је и Осман Ђикић који је своје прве стихове објавио управо у мостарској „Зори“. Потекло из тог истог Мостара који је морао да напусти услед аустријских притисака због отвореног исказивања српске националне оријентације, придружио се цариградској емиграцији у турској престоници, након што је избачен из петог разреда мостарске гимназије. У Цариграду је почео да сарађује са „Цариградским гласником“, такође књижевним часописом српске националне оријентације, као и српским политичким круговима, због чега је већ 1900. године дошао у Београд на Трговачку академију. Током трогодишњег боравка у Београду објавио је 1900. године збирку родољубивих песама *Побратимство*. Збирку су заправо потписала тројица најзначајнијих представника оних који су себе називали Србима муслиманске вере – Осман Ђикић, С. Авдо Карабеговић и Омер-бег Сулејманпашевић Скопљак, и она је на неки начин представљала врхунац њиховог дотадашњег рада на „национализовању“ муслимана кроз сарадњу са српским листовима. Мада у збирци преовладавају пре свега родољубиве песме посвећене српству (*Поздрав домовини, Српска вила, Пред освит, Црној Гори, Душманима, Српству*) у њој је заступљен и већи број песама посвећених српским писцима који су и уметнички и национално утицали на ове младе муслиманске песнике (*Бранку, Змај Ј. Јовановићу, Вуку Ст. Караџићу*)²¹. Збирка је објављена 1900. године у Београду а српска књижевна критика је једногласно поздравила истичући у први план њен родољубиви карактер, што је било у складу са општом тенденцијом пружања подршке младим муслиманским песницима наклоњеним српској идеји. Круну збирке, њену најпознатију, и са становишта историјско-политичког тренутка најзначајнију песму, чинила је свакако *Химна Срба муслимана* настала из пера Османа Ђикића²².

Ђикић је након овога наставио са својим књижевним, пре свега поетским стваралаштвом. Године 1902. је објавио збирку песама *Муслиманској младежи* а 1903. *Ашиклије*, збирку љубавне поезије. Из Београда се након завршене школе вратио у Босну, што је представљало преломни тренутак његовог постепеног окретања са књижевног ка политичко-националном

²⁰ *Ibidem*, p. 70.

²¹ Ј. Шалић, *Осман Ђикић и његов гајрет*, „Глас Српске академије наука и уметности. Одељење историјских наука“ 428.18, 2018, p. 493.

²² *Ibidem*, p. 494.

ангажовању када се активно укључио у покрет муслимана за верску и про-светну аутономију. Ипак, и поред оваквог друштвено-политичког ангажовања у које је уложио све своје интелектуалне капацитете не остављајући места за писање стихова²³, није сасвим напустио књижевно стваралаштво, окрећући се у последњим годинама свог живота махом позоришној драми. У том смислу, најпознатији, и за његов национално-књижевни рад у овом периоду најзначајнији је *Мухацир*²⁴, позоришни комад написан као апел муслиманима да не напуштају Босну и Херцеговину након анексије 1908. године, чиме је ова драма на неки начин постала његово *Остајте овдје!* Драма се састоји од три чина од којих је први и најубедљивији. У њему Ђикић настоји да кроз разговор Алаге, главног јунака драме, са женом му Фатимом, братом Заимом, мајком и једним рођаком, изложи све разлоге за и против исељења својих земљака у Турску. Друга два чина, чија се радња одвија у Цариграду, описују трагедију босанских избеглица у Турској са заплетом и расплетом којима аутор, вероватно у силној жељи да спречи одлазак својих земљака, доста брзоплето и наивно приступа уносећи елементе мелодраме, мада се мора имати у виду да је Ђикић *Мухацира* писао пре свега као политички ангажовану драму са само једним циљем – да што јаче продре у свест својих сународника и спречи њихову емиграцију која је, као верски чин, представљала негацију националне идеје.

Кроз јунаке ове драме Осман Ђикић је уствари износио своје ставове из којих се јасно могу видети три слике стања међу босанско-херцеговачким муслиманима тога времена. Прва је још увек присутно одсуство националне свести које се и даље везује за веру:

„Па опет сам ја сто пута бољи Турчин. Ја бих за своју вјеру и главу дао”. Друга је распрострањено осећање готово детиње љубави према султану на кога муслимани и даље гледају као на очинску фигуру, са вером да је довољно да само оду у Турску и да ће их тамо падишах дочекати с кахвом, чибукком и готовим имањем:

као да мухацири цркавају од глади. Хмм! Да цар пусти тако своје синове?!...У царској је земљи Алах сваком на јардуму....тамо гдје царска влада влада, гдје наш свијетли Падишах царује. Тамо, Бечирага, тамо је наш прави ватан, тамо је срећа и свако добро наше...Мени је ћефил Султан. Ја сам до-

²³ „Радо бих...“, јада се он у једном писму уреднику Летописа Матице српске „за Летопис написао штогод, али ја сам тако оптерећен послом око Гласника, који сам без икакве сарадничке помоћи пишем, да ми недостаје времена за друго писање. За већ дуго вријеме нисам ни једног стиха написао”. О. Ђикић, *Сабрана дјела*, ed. Ј. Лешит, Сарајево 1971, р. 15.

²⁴ Мухацир (тур. *Muhacir* – исељеник, емигрант).

шао њему под скут... Он је белли мислио да ће га кад дође у Турску сам Султан на стамболским вратима дочекати и пригрнут својим чурком.

Трећа слика представља бојазан оног другог дела муслиманског становништва, међу којима је и сам Ђикић, за очување муслиманског елемента у Босни и Херцеговини који је, нарочито у годинама после анексије, почео значајно да се расипа остављајући своја испражњена имања туђинима „што ко скакавци преплавише нашу земљу и што нам пркељају некаквим језиком од сто руку, те се баве по свој земљи ко да им је од ђаће остало“. Због тога Ђикић, стављајући своје речи у уста једног од актера драме, апелује на своје земљаке:

Са сељењем се ради баш против Ислама... Ако се муслимани из ове земље иселе и оду пут бијела свијета, престаће и глас мујезинов, престаће, јер неће имати кога да дозива²⁵.

Како су у Босни и Херцеговини политичке активности из правца Србије биле онемогућене, српска страна је свој пробој према муслиманима вршила превасходно путем културе, нарочито књижевности и књижевних часописа. На тај начин се и улога српске књижевности друге половине 19. и почетка 20. века није завршавала на чисто литерарним основама, европској моди или утицају оријенталног декора у сопственој средини већ је имала још један, национално-пропагандни задатак да кроз писану реч подигне заједничку националну свест међу становништвом Србије и српских земаља у региону, без обзира на конфесионалну припадност тог становништва. То свакако не значи да је српска књижевност овог периода била пропагандна тј. да је писана са превасходно пропагандним или, још горе, каквим завереничким циљем. Напротив, српски писци су описујући интегрално, универзално балканско биће прожето заједничком оријенталном компонентом, то биће заиста и осећали, у то не треба имати сумње, као што су уосталом, као културни и јавни радници осећали неопходност подизања свести о заједничкој историјској судбини, земљи, језику, пореклу и националној припадности јужнословенских народа, у шта су такође искрено веровали. Код српских песника и писаца је овај национални задатак био прожет пре свега братском љубављу према, како су веровали, једном делу сопственог народа. Ипак, иако је српска књижевност друге половине 19. века играла значајну улогу у националним покушајима међу босанскохерцеговачким муслиманима, нарочито образованом

²⁵ Сви цитати из драме *Мухаџир* преузети су из: О. Ђикић, *Сабрана дјела...*, р. 318–343.

омладином која је себе називала Србима муслиманске вере, посматрајући са ове временске дистанце, религија је превагнула као пресудни фактор обликовања националног идентитета већине јужнословенских муслимана. Они су због тога у великом броју напуштали своја огњишта одлазећи пут Турске коју су, без обзира на различито етничко порекло и језик, сматрали својом истинском матицом.

Библиографија

Извори

- А.(лекса ШАНТИЋ), *Остајте овђе...*, „Зора” 1, 1896, р. 1.
ГРАВИЈЕ Г., *Емиграција Муслимана из Босне и Херцеговине*, „Преглед” 7–8, 1911, р. 107–115.
ДУЧИЋ Ј., Алекса Шантић, [in:] *Мостар и Херцеговина*, eds. Р. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Ј. РАДУЛОВИЋ, А. НАМЕТАК, Београд 1937, р. 929–940.
ЋИКИЋ О., *Сабрана дјела*, ed. Ј. ЛЕШИЋ, Сарајево 1971.
Р.К., *Браћи мухамедове вјере*, „Братство” 8.19, 1889, р. 149–150.
ЂОРОВИЋ С., *Махмутбег*, „Босанскавила” 26.13–14, 1911, р. 190–202.
Уводна напомена, „Братство” 9–10.20, 1902.

Литература

- BOGIĆEVIĆ V., *Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878–1918*, „Historijski zbornik” 2, 1950, р. 175–188.
KRALJAČIĆ T., *Stav srpske vlade prema iseljavanju muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX v.*, [in:] *Ekmečićev zbornik*, Sarajevo 1988, р. 136–143.
ŠOP I., *Istok u srpskoj književnosti. Šest pisaca – šest viđenja*, Beograd 1982.
ЕКМЕЧИЋ М., *Стварање Југославије 1790–1918*, vol. II, Београд 1989.
ТАНАСКОВИЋ Д., *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, „Летопис Матице српске” 482.4, 2008, р. 675–704.
ТЕРЗИЋ С., *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Београд 2012.
ШАЉИЋ Ј., *Књижевност у служби нације*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик”, 65.1, 2017, р. 159–174.
ШАЉИЋ Ј., *Осман Ћикић и његов гајрет*, „Глас Српске академије наука и уметности. Одељење историјских наука” 428.18, 2018, р. 485–500.

Српска књижевност и исељавање босанскохерцеговачких муслимана у време...

Jovana Šaljić Ratković, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-9495-3993>

Institute of History Belgrade

Knez Mihailova 36/2

11000 Beograd, Srbija/Serbia

jovana.saljic@iib.ac.rs

